

958.45

**ШЫҢҒЫСХАН МЕН ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА
ҚОЛЖАЗБА**
NEW MANUSCRIPT ABOUT CHINGISKHAN AND KAZAKH KHANS

Мұхтар ҚОЖА*
Зікірия ЖАНДАРБЕК**

Түйіндеме

Мақала авторларының айтуынша, Түркістан қаласынан «Шыңғыс хан рисаласы» деп аталатын ескі қолжазба табылған. Тарих ғылымы үшін енді ғана белгілі болып отырған бұл қолжазба - Әліақбар сұлтан тапсырысымен жазылған «Шыңғыс хан рисаласы» деп аталатын құнды тарихи шығарма. Мұнда қазақ билеушілеріне қатысты басқа деректерде кездеспейтін тың мәліметтер бар екендігін айтады және ғылыми талдау жасайды, сондай-ақ ондағы мәліметтерді басқа деректермен мұқият салыстырып тексеру қажеттілігін де ескертеді.

Кілт сөздер: қолжазба, дереккөз, қазақ хандары, тарихи зерттеу, тарихи шығарма.

Summary

By assumption, the authors ancient manuscript "Risala Genghis Khan" was found in the city of Turkestan. Manuscript "Risala Genghis Khan" is a valuable historical work written on the instructions of Sultan Ali Akbar. The authors point out that in this work there is new evidence about the Kazakh rulers are not found in other sources, as well as conduct scientific analysis and indicate the need for a careful comparison with other sources.

Key words: manuscript sources, the Kazakh Khanate, historical research, historical work.

2013 жылдың басында осы жолдардың қос авторы Тоғай хан мен Әліақбар хан ұрпақтарымен жолығып, Жанысбек Оразханұлы отбасында сақталып келе жатқан ескі қолжазбамен танысып, оның барлық беттері фотосуретке түсіріліп алынды. Зікірия Жандарбек аталған қолжазбаның мәтінін оқып, қазақшаға тәржімалады. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қызметкерлері қолжазбаның факсимилесін, аудармасын түсініктермен қоса 2015 жылы жеке кітап етіп шығаруды жоспарлап отыр.

* Археология ғылыми-зерттеу орталығының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы, Түркістан-Қазақстан.

Chief Researcher, Research Center of Archaeology, Doctor of Historical Sciences, Turkestan, Kazakhstan.

** тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы.

Candidate of Historical Sciences. International Kazakh-Turkish University named H.A.Yasawi. Teacher karashuk@mail.ru

Қазақ хандығы тарихын тануда аталған шығарманың маңызы зор болып тұр. Себебі, қазақ халқының ортағасырдағы тарихына қатысты дереккөздер санаулы ғана. Олардың өзі негізінен, Қазақстан аумағынан тыс жерде жазылған. Дереккөздерді, қолжазбаларды жазғандар Қадырғали би Қосымұлынан басқасы басқа ұлттың, басқа елдің өкілдері болған. Ал біз атап отырған қолжазба – қазақ сұлтанының тапсырысымен Түркістан қаласында жазылған қазіргі күнге дейін белгілі жалғыз тарихи шығарма. Осы уақытқа дейін мынау қазақ ханы, не сұлтаны тапсырысымен жазылған кітап бар дегенді естіген емеспіз.

Әліакбар хан ұрпағы - Жанысбек Оразханұлы отбасында сақталып келе жатқан ескі қолжазбаны жазған кісі Абд Рахим Узканди. Осы кісінің аты-жөні соңғы парақтың сол жағындағы жиекте жазулы тұр. Ныспысына қарағанда қолжазба авторы қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданындағы көне қала орны Өзгентте дүниеге келген. Узканд қаласы алғаш рет Махмұд Қашғариде аталады. Қала XVIII ғасырда да тіршілік еткен. Абд Рахим Узканди Өзгенттен Түркістанға көшіп келген білімдар кісі болса керек.

Бұл қолжазбаны Тоғай ханның інісі - сұлтан Әліакбар Түркістан қаласында мұсылманша 1228 жылы/біздің қазіргі санауымызша, шамамен 1813 жылы жаздырған болып отыр. Ол жөнінде қолжазбада мынадай хабар бар: «Таммат ар-рисалату Чингиз хан фи тарих санати 1228. Бу дана ‘ала йад ‘Абд аз-За‘иб, фақир ал-хақир ақл мин ал-қатим фи балдати Туркистан. Хамит ал-афат уа-т-тафсан би-л амри ‘Али Акбар султан зафар нишан Қарабаш Мұхаммад султан». Қазақшасы «Осымен 1228 жылы Шыңғыс хан рисаласы аяқталды. [Бітіріп] бүтіннің бөлшегін қолға берген бейшара, міскін. Түркістан қаласы. Жаздырушы Али Акбар сұлтан Қарабас Мұхаммет сұлтанның ұлы».

Осы қолжазбаны жаздырушы деп көрсетілген «Али Акбар сұлтан Қарабас Мұхаммет сұлтан ұлы» деген кім?

Осы сұраққа жауап іздегенде алдымен қазақы дерекке - Майлықожа Сұлтанқожаұлының мына толғауына назар салайық:

Бұқар жұрты мақтаушы еді Тоғай ханды,
Нар қызыл ат тарқатқан талай жанды.
Қоқан менен қоңырат ел жауласқанда
Әлібекті хан сайлап тізгін салды.

Тоғай хандай төре жоқ алған болған,
Нар қызыл ат, ат қоймас қашқан қолдан.

Әліакбар інісі Тоғай ханның
Атасы бір, анасы басқа болған.

Тоғайханнан Бұхарда қалған ұл бар
Мұсрапжаны болмады малға құмар [1. 205].

Сонымен Али Ақбар сұлтан Қарабас Мұхаммет сұлтан ұлы бірде Әлібек, бірде Әліакбар, бірде Әлекен деп аталған. Белгілі тарихшы И.В.Ерофееваның анықтауынша, кейбір деректерде оның есімі Джалекен деп те көрсетіледі [2. 95]. Қарабас Мұхаммет сұлтан туралы бір хабарды казак атаманы Дмитрий Телятников пен сержант Алексей Безносиковтың Ташкент билеушісі Жүнісқожаға 1796 жылдың мамыр айы мен – 1797 ж. шілде айында барғаны туралы журналында кездестірдік. 15 маусым күні Қарабас сұлтан бастаған 30 шақты қарулы қазақтар келіп, Созақ елдімекені қасында Ташкент керуенін қоршап, алым-салық талап еткені жазылады. Онда Қарабас қоңырат болысының сұлтаны деп көрсетіледі [3. 172]. Әліакбардың туған ағасы Тоғай Түркістан қаласында XIX ғасырдың басында, яғни 1800 жылдардан бастап 1816 жылға дейін билік жүргізген соңғы қазақ ханы болып саналады. Бір деректер оның Бұқараға тәуелді болғанын жазады. Міржақып Дулаттың сөзімен айтқанда, «Сол кезде Бұқара үкіметінің сайлауы бойынша Түркістанды қазақ төресі Тоқай төре билеп тұр екен» [4. 42]. Тоғай ханның билігі Түркістан қаласымен қатар оның айналасындағы елдімекендерге, Ұлы жүздің сарыүйсін тайпасының бір бөлігіне және Орта жүздің қоңыраттарына жүрді, шамамен 1820 жылдарға дейін қазақтардың біраз тобына хан болып қала берген деп санайды И.В. Ерофеева [2. 87]. Ұрпақтары арасынан алынған мәліметтерге қарағанда Тоғай хан қазіргі Отырар ауданы Қарақоңыр ауылына жақын аймақта, Шейбан тоғай деген жерде дүние салыпты.

Әліакбар сұлтан қазақ халқы үшін қиындығы мол XIX ғасырда өмір сүрді. Қоқан хандығының әскері жасырынып келіп Түркістан қаласын басып алады. Тоғай хан қолынан келгенше қарсылық көрсеткенімен жеңіліс тауып, 1826 жылы қайтыс болады. Қазақтар Түркістаннан айырылып қалады. XIX ғасырдың ортасында Мырзахмет деген әкім басқарған қоқандықтар жергілікті халықты аяусыз қанайды. Зекет төлей алмаған қазақтардың балалары тартып алынып, құлдыққа сатылады. Мұсылмандыққа жат осындай езгіге шыдай алмаған халық көтеріліске шықты. Жергілікті халық, дәлірек айтсақ, Ұлы жүздің

сарыүйсінінің кейбір топтары, Орта жүздің қоңыраты және қыпшақтардың бір бөлігі 1858 жылдың мамыр айында Тоғай ханның туған інісі - сұлтан Әліакбарды хан етіп көтереді. Жаңа сайланған хан қоқандықтарға қарсы оңтүстік қазақтардың ұлт-азаттық көтерілісін басқарады.

Әліакбар бастаған әскер қоқан әскерлерімен бірнеше мәрте соғысып, 1858 жылы Түркістан қаласын қоқандықтардан азат етуге әрекет жасайды. Жаңа сайланған хан өзінің туған ағасы Тоғайдың Түркістанда хан болғанын, қаланы 35 жыл бұрын қоқандықтар басып алып оның ағасынан тартып алғанын алға тартып, Түркістан қаласын қазақтарға қайтаруды талап етеді. Алайда қаланы басып алуға Түркістан ішінде қазақтың белгілі азаматтарын аманатқа алу да кедергі етті. Қоқандықтар Қожа Ахмет Ясауи басына зиярат жасауға келген қоңыраттың билері Қоңыс датқа мен Ақсақ датқаны, Ұлы жүзден келген Қарақұл датқаны, қыпшақтың Тубақабыл атты жақсысын аманат ретінде ұстап отырды.

Әліакбар басқарған көтерілісшілер 15 мамырда қала бекіністеріне шабуыл жасайды. Алайда қоқандықтар әскери тұрғыдан басым болды. Зеңбіректерден от шашып көтерілісшілерді атқылап отырды. Қазақ әскері бір айдай Түркістанды қоршап тұрды. Бірақ оны басып ала алмады. 3 маусым күні Мырза Нияз басшылығымен Түркістандағы қоқан әскері қазақтардың қоршауын бұзып өтуге әрекет етеді. Алайда қоқандықтар үлкен шығынға ұшырайды. Кейбір мәліметтерге қарағанда қоқандықтар жағынан 500-800-ге дейін адам шығын болды. 1858 жылғы 20 маусымдағы орыс хабарламасында «хан конградский с своим ополчением и стоит еще под стенами Туркестана», яғни, «қоңырат ханы» Әліакбар әлі де Түркістанды қоршап тұр деген хабар кездеседі.

Таяу арада қоқандықтарды жеңіп, олардың қамалдарын басып алуға мүмкіншілігі жоқ екенін түсінген Әліакбар өзіне қарасты халықпен Сырдарияның төменгі ағысына көшіп барып одақтастар іздейді. Орыстың генерал-губернаторы М.А. Катенинмен келіссөздер жүргізеді. Ал 1858 ж. тамыз айында Бұқара әмірі Насрулламен кездесіп одан көмек сұрайды. Алайда Бұқара билеушісі көмек беремін деген бос сөзбен шектеледі. Өкінішке орай, Әліакбардың кейінгі өмірі тарихшыларға беймәлім болып отыр. Кейбір тарихшылар ол бір-екі жылда дүние салды деп санайды. Қалай дегенде оның есімі 1859 ж. кейінгі тарихи құжаттарда кездеспейді. Әліакбар хронологиялық тұрғыдан алып қарағанда қазақ сайлаған ең соңғы хан болып тұр.

Әліакбар шамамен 1858-1860 жылдары бір топ қазаққа хан болып шамамен 1860 жылы қайтыс болды деп санауға негіз бар.

Енді Әліакбар басқа тұрғыдан танылып отыр. Ол – 1813 жылы Шыңғысханнан тарайтын өз әулетінің шежіресін жаздыртқан қазақ сұлтаны. Қолжазбада сұлтан Әліакбардың Шыңғысханнан тарайтын шежіресі берілген. Онда Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі Жәнібек хан аталады: «Әзиз Жәнібек хан. Оның ұлы Жәдік хан. Оның ұлы Шығай хан» делінген. Бұл XVII ғасырдың тарихшысы Қадырғали Жалаиридың «Жами ат-тауарихта» берілген шежіресіне сай келеді. Бірақ шығыс деректері Жәнібекті «Әзиз» деп атамайды. «Әзиз» атағы жайдан жай тіркелмесе керек. Қолжазбаның алғашқы бөлімінде «Аның ұғлы - ‘Убайд хан. Аның ұғлы – Қасым хан» деген жолдар бар. Қасым Жәнібек ханның баласы екені белгілі. Ал Әбілғазы Жәнібектің екінші аты Абу Саид екенін жазады [5. 114]. Сондықтан ‘Убайд хан дегенді Абу Саид деп түсінуіміз керек.

Жәнібектің тоғызыншы баласы Жәдік болғаны мәлім. Оны шығыс деректері сұлтан деп атайды. Ал «Шыңғыс хан рисаласы» және Қадырғали Жалаири оны хан деп көрсетеді. Белгілі шежіреші Құрбанғали Халид те оны хан деп жазады. Сондықтан бұл мәселені де тереңірек зерттеу керек. Қадырғали би Жәдіктің шайқаста қайтыс болғанын жазады және оның қабірі Үргенч қаласындағы Бақырған атада деп көрсетеді.

Жәдік ханның ұлы Шығай қазақтың белгілі хандарының бірі еді. Өзбек ханы Абуллаға көмек бергені үшін ол Ходжент жерлерін иеленді. Әліакбар ұрпағы қолында сақталған қолжазба - «Шыңғыс хан рисоласы» бойынша «Шығай хан Самарқанд ... жатыр». Бұл да зерттеушілер тексеруге тиіс мәлімет. Себебі Қадырғали би Шығай хан Бұхара қаласы қасында қайтыс болған, оны Күміскент деген елдімекенге қойғанын хабарлайды. Т.И. Сұлтанов ол шамамен 1580-1582 жылдары билік құрған деп санайды [5. 118].

Шығайдың ұлы атақты қазақ ханы Есімхан Әліакбардың арғы бабасы болып табылады. Шежіреде «...Шығай хан. Оның ұлы Есім хан. Оның ұлы – Жәңгір хан. Оның ұлы Тәуеккел Мұхаммет бахадүр хан. Оның ұлы – Әли шах. Оның ұлы – Шах Мұхаммет бахадүр хан. Оның ұлы – Шах Саййид бахадүр хан. Оның ұлы – Қарабас Мұхаммет сұлтан. Оның ұлы – Әлиакбар сұлтан» деп көрсетіледі. «Ишм (Есімхан) ұзын бойлы, денелі кісі болған соң «Еңсегей бойлы ер Есім» деп дәріптеледі екен. Орыс ханның қызыл туы осының қолында қалған» деп жазады шежіреші Құрбанғали Халид «Таурих Хамса» атты еңбегінде.

Соңғы кезге дейін Есім хан Түркістанда жерленген деп жазып келдік. Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы «Шыңғыс хан рисаласы» бойынша «Ишим хан Ташкандта Шайх ан-Тахур бабада», яғни, Есімхан қабірі атақты Шайхантауырда жатқан болып шығады. Есімхан Түркістанда жерленді деп санауға XX ғасырдың басында жарияланған хабарлар негіз болған еді. Соның ішінде XX ғасырдың басында Түркістанда болған М.Е. Массонның жазбасы еді. Есім атты қазақта бірнеше хан болғаны мәлім. Тарихта осындай есімі, аты ұқсастықтан біраз шатасу туындап отыр. Мысалы, Семек ханның бір ұлының аты Есім және ол 1762-1770 жж. Түркістанда хан болып отырған [2. 81]. Нұралы ханның үлкен баласының аты да Есім болған, ол да хан болған [2. 86].

Атақты Есім ханның Ташкентті өзіне бағындырғаны мәлім. Кейбір деректерде оның қасында шайхантауырлық қожа болғаны, оның ханның сенімді қызметкері болғаны, оны елшілікке жібергені айтылады. Осы қосалқы мәліметтер Есім ханның Ташкентте жерленген дегеніне қарсы келмейтін сияқты. Ташкент бір кездері Қазақ хандарының ордасы, астанасы болғаны тарихи шындық. Н.В. Кюннер аударған Қытайдың бір дерегінде мынадай хабар барын еске алуымыз қажет: «...казахский аймак считает столицей Ташигань (Ташкент), однако его князья и ханы зимой летом имеют свое место кочевья. Когда умирают, то их (прах) возвращается для погребения в Ташигань» [6. 326]. Шығыстанушы Т.И. Сұлтанов Есім ханның шамамен 1598-1613/14 жылдары бірінші мәрте, 1627-1628 жылдары екінші мәрте аға хан болғанын көрсетеді [7. 213-222].

Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы «Шыңғыс хан рисаласы» бойынша «Жахангир хан, Тауаккал Мұхаммад Бахадур хан, Шах Мұхаммад Бахадур хан Түркістанда йатқан», яғни «Жәңгір хан, Тәуекел Мұхаммет бахадур хан, шах Мұхаммет бахадур хан Түркістанда жатыр». Бұл қазіргі зерттеушілердің аталған хандардың Түркістан қаласында жерленген деген пікірімен сай келеді. Шежіредегі «Жахангир ханымыз» атақты Жәңгір хан. Ол 1629-1652 жылдары билік еткен деп санайды Т.И.Сұлтанов [5. 120-121].

«Тәуекел Мұхаммет бахадур хан» деп атақты Тәуке ханды атаған, ол оның төл есімі болған. «Тәуекел Мұхаммет бахадур хан» деп құжаттарды күәландыратын жеке мөрінде жазылыпты. Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы қолжазбада кездесетін тағы бір аса маңызды тарихи мәлімет - Тәуке ханға Исфахан патшасының мылтық жіберуі туралы хабар: «Исфахан патшасы Шах Сүлеймен Тәуекел Мұхаммет

бахадүр ханға сексен мылтық, сексен қылыш, екі тоғыз арғымақты сыйға тартты. Бәрі алтындалған». Зеңбірек-мылтықпен қаруланған қалмақтармен соғысып жатқан қазақ ханына осындай аз да болса қарудың келуі үлкен көмек еді. Бұл Тәуке ханның халықаралық деңгейде абыройының жоғары екенін көрсетеді.

Тәуке хан билік басына 1651-52 жылдары келіп, 1715 жылы дүние салған. Шежіреде «Оның ұлы Әли шах. Оның ұлы – Шах Мұхаммет бахадүр хан» делінеді. И.В. Ерофеева Тәукенің екі баласын атайды. Бірі Болат, екіншісі Семеке. Әли шах деген баласын тарихшылар білмейді. Мүмкін ол Болаттың мұсылманша аты немесе бізге белгісіз болып келген ұлы болуы мүмкін.

Ал тарихи зерттеулерде Шах Мұхаммет бахадүр ханды әдетте Семеке деп таниды. Орыс деректерінде Шемаха, Шемяка деп те аталады. Ал ол жоғарыда айтқандай Тәуке ханның баласы, Жәңгір ханның немересі. Яғни Әліақбар хан ұрпақтары қолындағы «Шыңғыс хан рисаласы» шежіресінде көрсетілгендей Тәукенің ұлы Әли шах, ал оның ұлы – «Шах Мұхаммет бахадүр хан». Семеке Тәукенің немересі емес, төл баласы болған. Ерофеева деректер негізінде Шах Мұхаммет бахадүр хан, яғни Семеке хан билік басына 1724/25 жылдары келіп 1737/38 жылы қайтыс болған деп көрсетеді [2. 77].

«Шах Саййид бахадүр хан» тарихи әдебиетте, әдетте, Сеит деген атпен белгілі болған, ол – Семекенің үлкен ұлы. Одан басқа Семекенің Есім деген кіші ұлы белгілі. Ал Семекеұлы Сеит шамамен 1741-1745 жылдар аралығында Түркістанда хан болғанын И.В. Ерофеева көрсетеді. Кейде билікті Әбілмәмбет ханмен бөліскені туралы хабарлар бар. Семекенің үлкен баласын не себепті осылай аталғаны қолжазбада көрсетіледі: «Шах Саййид ат қою себебі, аналары Ташкенттің әек пірінің қызы еді. Саййид аты осыған байланысты қойылды». Ортағасырда сеіт қожаның қызын алу үлкен мәртебе саналған. Сеіттер Мұхаммед пайғамбардың ұрпағы ретінде ортағасырлық дәуірде қатты қастерленген.

Сеіттің ұлы Қарабас Мұхаммет сұлтан. Алайда И.В. Ерофеева Қарабас сұлтанды Санхай сұлтанның баласы, Кушықтың немересі деп жазады [2. 95]. Біздің пікірімізше, осы қолжазбаны жаздырып отырған Әліақбар сұлтан арғы бабаларын шатастырса да туған атасына келгенде ақиқатын жаздырған деп ойлаймыз.

Сәкеұлы Зейлабдин, Абамүсілімұлы Өскенәлі жазған «Қараспандық төрелердің шежіресі» атты 2010 жылы жарық көрген кітапта Қарабас сұлтанның жеті бала тарайды. Ал Тоғай ханнан бір

ғана ұл көрсетіліпті. Ал жоғарыдағы Майлықожаның айтуынша:

«Тоғайханнан Бұхарда қалған ұл бар
Мусрапжаны болмады малға құмар».

Атақты ақынның Бұқарада біраз ілім-білім алып тұрғанын ескерсек, бұл дерекке сенуге болады.

Әрине, бұл қолжазбаны тарихи тұрғыдан көп зерттеу керек. Онда ерте дәуірлерге қатысты шатасулар біраз орын алғаны байқалады. Қолжазба «Шыңғыс ханның немересі Жошы ханның ұлы Сайын хан» деп басталады. Одан әрі «Оның ұлы Тоқай Темір» деп жазылған. Шындығында, Тоқай Темір Сайын-Батудың емес Жошының төл баласы.

Тарих ғылымында қазір қазақ хандарының шығу тегіне байланысты екі түрлі пікір қалыптасқан. Олардың бірі қазақ хандарын Тоқай Темірден, екіншісі Орда Еженнен таратады. Өкінішке орай, қолымыздағы қолжазба осы мәселеге қатысты нақты мәлімет бере алмай тұр. Мұнда Орда Ежен мүлде аталмайды, ал Тоқай Темір аталғанмен одан соң «оның ұлы - Көшкінші хан. Оның ұлы – Әбілхайыр хан» деп қазіргі ғылыми пікірге қайшы келетін шатасу орын алған. Шындығында көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаушы Әбілқайыр хан Жошының Шибан атты баласынан тараған. Құрбанғали Халид «Тауарих Хамса» атты еңбегінде «әйтсе де Тоғай Темур тұқымынан көп кісі билікке жеткен» деп көрсетеді. Расында, көптеген билеушілер, Қырым, Қажы Тархан хандары осы Тоқай Темірден тараған. Түркістанның соңғы ханы Тоғай хан есімін осы Жошының ұлы Тоқай Темір құрметіне қойылған деп болжам айтуға болатын сияқты.

Қорыта келгенде, тарих ғылымы үшін енді белгілі болып тұрған қолжазба - Әліакбар сұлтан тапсырысымен жазылған «Шыңғыс хан рисаласы» құнды тарихи шығарма болып табылады. Онда басқа деректерде кездеспейтін қазақ билеушілеріне қатысты тың мәліметтер бар, мысалы, Тәуке ханның Исфаханмен байланысы туралы хабары қызықты. «Шыңғыс хан рисаласында» кейбір шатасуларға бой берілгенмен кейінгі қазақ хандары мен сұлтандардың шығу тегі, шежіресі туралы жазғандары сенімді. Әрине, ондағы мәліметтерді басқа деректермен мұқият салыстырып тексеріп отыру қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Майлықожа Сұлтанқожаұлы. *Терме. Арнау*. Алматы: «Атамұра». 2010.
2. Ерофеева И.В. *Казахские ханы и ханские династии в XVIII - середина XIX вв.*

М.Қожа, З.Жандарбек. Шыңғысхан мен қазақ хандары туралы...

// Культура и история Центральной Азии и Казахстана: проблемы и перспективы исследования. Материалы к летнему Университету по истории и культуре Центральной Азии и Казахстана (4-23 августа 1997 г.). Алматы, 1997.

3. *Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным казахским степям. XVIII-XIX века* / История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.6. Алматы, 2007. С. 172.
4. «Қазақ» газеті. Алматы, 1998.
5. Султанов Т.И. *Кочевые племена Приаралья*. М., 1982.
6. Абрамзон С.М. *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*. Ленинград, 1971.
7. Султанов Т.И. *Поднятые на белой кошме. Потомки Чингис-хана*. М., 2001.